

Encara que em maten. Violència de gènere a l'Alzira de començaments del segle XVIII

Vicent Josep Escartí
Universitat de València / IIFV

1. Violències contra les dones

Un ullada als registres de processos de les diferents institucions valencianes de justícia foral que tenien competència sobre la violència exercida contra les dones, ens ofereix amb una certa freqüència la presència d'aquest tipus de documents on les agressions contra el gènere femení es poden constatar en molts diferents graus: des de l'agressió verbal i física amb finalitat de sotmetre la dona, per cometre un abús sexual, fins a l'assassinat. La situació no era, ni de lluny, una particularitat local i la tenim constatada a bastament, durant tota l'edat moderna, a través de la documentació que ens ha pervingut.

Una documentació que és, a més, ben abundosa. I així, i només a tall d'exemple, citarem una sèrie de casos pràcticament inexplorats, fins a l'hora present. Del 1544 se'ns ha conservat el testimoni d'un procés incoat davant la Governació de València, sobre l'assassinat de la sogra de l'inculpat (Arxiu del Regne de València [ARV], Governació, c. 4415, exp. 309).¹ D'aquell mateix any coneixem una violació a una dona, per la qual va ser jutjat un pastor d'Albal (ARV, Reial Audiència, Processos 2ª part, 31). Del 1546 ens consta també un altre procés, on es va raptar una dona (ARV, Governació, c. 4417, exp. 358). En un altre cas, del 1556, el llaurador d'Alginet, Antoni Bosch, pare d'Isabel, manté un procés contra Antoni de Camarelles, acusat de violar l'esmentada filla del primer (ARV, Reial Audiència, Processos 2ª part, 86). En un procés diferent, però del mateix fons, i del 1565, Tomàs Alberols, curador de Maria Munyós, acusa Jaume Guinovart, torcedor de seda, d'Alzira, haver comés estupre (ARV, Reial Audiència, Processos 2ª part, 186). Del 1578 (ARV, Governació, c. 4439, exp. 878), és una esposa qui havia denunciat el marit i, en defensa d'aquest, intervé un testimoni que devia ser amic del darrer. Per les seues paraules és fàcil suposar enfrontaments entre l'espòs i la muller, i algun episodi violent no els seria aliè (Escartí 2012, I, 451 i 457-459). El 1579, Isabel Joan Peres acusava Guillermo de Campoblanco, lacai del virrei -i a altres criats-, de violació (ARV, Reial Audiència, Processos 2ª part, 328). D'un any després ens consta un altre procés amb l'agressió a una dona (ARV, Governació, c. 4453, exp. 1092). A l'Arxiu Municipal d'Alzira es conserva un procés del 1582, amb la informació sobre la mort d'una dona, Isabet Vázquez, a mans del seu marit (Barberà 2021a). Del 1601 ens consten diferents violències contra una dona, Jerònima Verdejo, relacionades amb bandolers i prostitució (Terol 2021). A la secció de la Reial Audiència de València (ARV, Reial Audiència, Processos, 2ª part, 591), i del 1613, hi podem trobar el procés amb dades sobre l'assassinat de Margarida, la Catalana, de qui sabem, a més, que exercia de prostituta. També es poden suposar maltractaments a les esposes, en els processos per bigàmia treballats per Llinares (2019), i que són del segle XVII i de finals de XVIII. I etcètera.

* El present treball forma part de les recerques que s'inclouen al Proyecto PGC2018-097011-B-I00 "*Biografías marginales: violencia, sexo, género e identidad. Edición y análisis de las fuentes documentales valencianas de la época foral*", del Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades del Gobierno de España; i al Projecte AICO2021/099 "*Violència de gènere i identitats: edició i estudi de documentació valenciana per a la construcció de biografies marginals II (ss. XVI-XVII)*", de la Conselleria d'Innovació, Universitats, Ciència i Societat Digital de la Generalitat Valenciana.

¹ D'aquest procés vàrem comentar ja alguns aspectes a Escartí (2012, I, 450-451).

Òbviament, aquelles situacions de violència contra les dones, no eren noves durant l'edat moderna i no s'extingiren, per desgràcia, en aquell període. Del món medieval i de la contemporaneïtat també podríem adduir casos i exemples. Pel que fa als àmbits geogràfics, només n'esmentaré un parell més, a banda del nostre. A la veïna Castella sabem que també eren ben freqüents i de vegades hi intervenia un altre component: la "venganza de honor" (Lorenzo). Igualment, la violència sobre les dones la tenim constatada en la Nàpols del XVI -per exemple- a través d'un treball d'Anna Maria Compagna (2021) on, precisament, és la documentació processal -com farem ara, nosaltres-, la que aporta una informació ben valuosa i que ens permet escoltar les veus de seues protagonistes.

Si la documentació *criminal* d'arxiu és, sense dubte, la millor font per conèixer de primera mà quins tipus de violència s'exercia contra el gènere femení durant els segles medievals i moderns, la bona veritat és que també podem trobar informació complementària en alguns escrits memorialístics. Recentment, Rafael Roca (2021a; 2021b) se n'ha ocupat, a partir dels textos de Pere Joan Porcar i de Joaquim Aierdi -que cobreixen pràcticament tot el segle XVII-, i aquests ens ofereixen un punt de vista diferent d'aquelles actuacions violentes: de fet, es constaten les notícies sobre aquests incidents i, en algun cas, també s'expressa l'opinió de l'autor. Amb això, si els processos i la documentació d'arxiu ens mostren la veu dels protagonistes o de les persones que varen estar més pròximes a l'agressió o el crim, les notícies incorporades als dietaris i llibres de memòries permeten veure com aquelles actituds violentes dels homes contra les seues esposes o, simplement, contra altres dones, era vista pels ulls d'una societat a la qual no estranyaven aquells comportaments però que, alhora, malgrat que la legislació vigent les condemnava, les vivia ara i adés en els seus carrers, entre els seus veïns.

Bastarà tenir en compte, ara, dos exemples que ofereix mossén Aierdi -més pròxim en el temps al cas que centrarà aquest treball- i que ens poden fer veure com aquella violència masculista s'exercia contra dones pròximes a l'agressor o bé desconegudes però que, en definitiva, despertaven passions de tipus sexual que es convertien en agressions violentes. Han estat inventariades per Roca (2021b) i és per això que no ens entretindrem a comentar-les totes. Però sí que ho farem respecte a un parell on el component sexual és important. De fet, la primera que volem tenir en compte és la d'una violència de caire sexual que estava motivada pel que ja en el seu temps vàrem denominar com sadisme *avant la lettre*.² De fet, Joaquim Aierdi, el 4 de juliol de 1662, anotava un cas del tot poc vist, entre la documentació antiga i moderna. Aquell clergue beneficiat de la Seu de València, en la seua pràctica de confessor devia d'haver escoltat, sense dubte, coses prou més sorprenents que allò que anotà, sobre un *cert sadisme* -denominem-ho així, de moment- practicat per un determinat senyor amb la seua esposa. Però, la notícia degué sorprendre'l suficientment com perquè en prengué nota i ens en deixàs testimoni. Al seu dietari, *Notícies de València i son regne*, ho enuncia de la següent manera: *Maltrata un home molt a sa muller per una cosa graciosa y rara*. El maltractament de la dona, per tant, era no per motius *justificables* a un home del XVII, sinó per una cosa més subtil: "graciosa y rara". Si el maltractament d'una dona, en aquell segle barroc, havia de ser freqüent -com hem apuntat més amunt- els motius d'aquest cas sí que semblaven infreqüents. Almenys al parer d'Aierdi:

un pobre manco (perquè li faltava un bras) que acaptava cada dia a la porta de Senta Tecla, per quant totes les vegades que volia tenir acte carnal ab sa muller

² En una columna de premsa periòdica, ja ho vàrem comentar. Vegeu Escartí (2000). També ha estat comentat el cas per Roca (2021b, 198).

la aporrechava molt avans, perquè dia que si no la aporrechava no trobava gust en lo acte, la va aporregar tant aquell dia per a dit efecte, que agué de pasar la chent del vehinat a llevar-la-i. Y la dona quedà tal que li feren fer ordens de christiana perquè de tots punts se moria. Y entenet-o la justícia, el capturà a ell el dia quatre y li costà bé (Aierdi, 259).

Fins ací, les dades d'Aierdi. Però, de la informació reportada es pot extraure més suc. L'estament social dels que hi intervenen, per exemple, sembla d'allò més miserable. Els veïns de la casa on vivien havien de conèixer els gustos sexuals del captaire, quasi per necessitat, en tant que evidentment es podrien escoltar des del veïnat i, a més, devien de ser sovintejats. Això ens portaria a pensar que quasi cent anys abans que el marqués de Sade pogués escriure les seues obres i elevar el dolor -causat o sentit- a la categoria de *plaer*, en relació al sexe, a la convulsa València del XVII, un "pobre manco" -i ens hauríem de plantejar la possibilitat d'una relativa simpatia per part de mossén Aierdi, si no és una qualificació simplement descriptiva- practicava una mena de *sadisme* rudimentari i poc elaborat. El practicava, fins i tot en excés, si tenim en compte a quins extrems portà a la seua desgraciada esposa, que segurament patia resignadament els excessos impresentables del marit, fins que la justícia hi va intervenir.

En segon lloc, també ens volem fixar en el que podríem qualificar d'agressions sexuals que comporten la violació i, en alguns casos, amb la participació de més d'un home. La primera hauria estat la violació múltiple que s'esdevingué el 3 de maig de 1662, quan, "venint una doncelleta molt polida y honrrada, de Paiporta, en dit camí, de un forment ixqueren quatre hòmens -segons se digué, bandolers- y la entraren en lo forment y allí la forçaren, y pasaren per ella tots los quatre". Aquelles agressions varen ser clarament repetides pels homes que "la tingueren tot lo dia y a la nit la deixaren anar". La jove, en arribar a casa "contant a sos pares lo que li havia sucsehit, de pur sentiment se caigué morta" (Aierdi, 227). La violència del cas no deixa lloc a dubtes i, segurament, la podríem relacionar amb el cas alzirenc que ens ocupa, malgrat que, afortunadament, en aquest no es va portar a termini, com veurem. La mort, però, de la donzella agredida va ser qualificada per Aierdi com un "delicte" que "aturdí y escandalisà a tota València". Tanmateix, el dietarista afegix que "també quedà sense càstich, com totes les demás coses que es fan; ni la justícia féu dilichència ninguna" (Aierdi, 227).

Un parell de mesos després, la víctima va ser una xiqueta de cinc anys. L'agressió degué ser tan sonada que arribà a coneixement del dietarista, tot i que havia passat relativament lluny de València -a Dénia-, i així, el mossén ens explica que el 30 de juliol de 1662 "vingué nova de com, en Dénia, un home prengué a una chiqueta de sinch anys y la tragué fora y la desonrrà, y com era tan chiqueta quedà tan maltractada que casi es moria, y ell, vent-se embarasat, la acabà de matar y la soterrà. Y encara que no se averiguà del tot, el llansaren a galeres" (Aierdi, 263). Per les dades que ofereix Aierdi, tot fa pensar que aquella acció delictiva no es va produir en solitari, o bé el mateix agressor hauria estat qui ho hauria explicat en algun lloc.³

Encara en aquell mateix any, el 16 d'octubre de 1662, Aierdi explica que "trobaren amagats a sinch hòmens bandolers, dels de la Comició". Varen ser capturats amb l'acusació d'haver perpetrat "moltíssims chornals matant molta chent en València per dinés, molts robos"; i, encara, "deshonrrant moltes doncelles" i "forçant moltes dones" (Aierdi, 273). El clima de violència generat pel bandolerisme, segurament propiciava

³ Aquests dos darrers casos reportats per Aierdi han estat comentats, també -i entre d'altres-, per Roca (2021a: 197-198).

aquelles accions contra les dones. Roca (2021b, 196-198) recull i comenta aquests casos en què alguns bandolers són acusats d'haver violat dones.

Hem de recordar, encara, que rere una violació d'aquell tipus, a més del dolor personal provocat en la víctima, i que, de vegades -com acabem de veure- conduïa a la mort, si aquesta no es produïa, hauríem de tenir en compte un problema afegit, d'honor, que es causava, si la dona agredida era donzella i, per tant, se la suposava *verge* -condició que havia de conservar per arribar al matrimoni. El tema, com ja hem dit, ha estat tractat ja per Lorenzo (1989) en el cas de Castella i, per extensió, en la monarquia hispànica.⁴ A casa nostra, ens consta, a més, un document que, sense aquest aspecte suara esmentat, no seria comprensible, ja que, davant la pèrdua de la virginitat de forma accidental -com comentarem de seguida-, la família de la jove posa en marxa la maquinària burocràtica i legal per tal de garantir immaculat l'honor de la desgraciada criatura que ha sofert la pèrdua. El document ja el vàrem tractar fa anys (Escartí 1998, 39-40; Escartí 1999). De fet es tracta d'una acta elaborada pel notari de Petrer Baptista Montesinos, el 1700, i on apareix la constatació documental de la pèrdua *accidental* de la virginitat per part d'una donzella. Aquell fet el reportà l'esmentat notari, qui en va prendre nota fidelment i puntualment:⁵ “atés y considerant que lo puntdeonor y crèdit sia la joia més estimable que en esta vida estimar se puixa, e perquè en ningun tems ni en ninguna manera ni a contrari dir, presumir ni pensar no es puixa...” L'honor, la fama, eren aspectes ben cars a la ideologia del barroc. I no solament a nivell literari, plàstic, estètic o cultural, sinó també a nivell vital, quotidià. El cas de Caterina Maestre, esdevingut a casa del seu oncle, Josep Andreu, canterer, ens ho demostra. La xiqueta, “de edad de dotse a tretse anys”, havia anat a l'estable de la casa, enviada per seu oncle, “o altre de la cassa sua”, a buscar uns “trastos”, i en baixar d'una barraca “al present cuberta de diferents rames y bastons”, s'esdevingué l'accident lamentable: “tingué y fonch Déu nostre senyor cervit tingués tal desgràcia que per son orofici y parts intactes se li ficàs un bastó”. La donzella, veritablement, tingué mala sort. I més encara perquè la ferida fou considerable: “avent comensat a cridar y plorar... acudí Maria Brotons, sa mare, y altres persones del veïnat; remediaren lo perill que entonses estava y vegeren eixir gran flucció de sanch.” Acudí també el doctor Baltasar Alcaràs i diversos cirurgians “que feren la primera cura y estancaren dita flucció de sanch”. L'accident privat passà, amb la participació de tota aquella gent, a ser del domini públic. I, per tant, calia *verificar* i *provar* aquell accident: “miraren y regonegeren ab tota atensió la dita nafra feta en la forma dita en les parts ocultes” de la jove. I declararen, després de jurar-ho per Déu, que “lo bastó o rama ab lo qual se nafrà la dita Catalina Maestre, li entrà per son orofici envés a dins, y romp les túniques de son claustro”. I ací, en les “túniques de son claustro” és on es trobava, certament, el punt més complicat de la qüestió. La donzella, per aquell malfadat accident, havia perdut la virginitat de manera traumàtica. La publicitat d'una tal desgràcia havia de fer-se notòria. El notari Montesinos rebé l'acte públic “per a memòria en lo esdevenidor”, i hem de recordar que la qüestió de la virginitat de les donzelles abans del matrimoni, era un tema molt mirat i de gran importància social. Les *túniques del claustre*, eren més que això. Fins i tot, entre els membres dels estaments més humils de la població de l'època del barroc, l'honor era un concepte clau per tal d'entendre la societat hispànica dels segles XVI-XVIII, formava part del codi de conducta dels homes d'aquell temps. A les dones se'ls exigia, també, aquell mateix “honor”: solament que, en aquest cas, les dones havien de saber “guardar”

⁴ El tema de l'honor -en sentit ampli- va transcendir de manera ben potent a la literatura, creant segurament un efecte de retroalimentació entre la vida real i les lletres. Sobre aquestes qüestions vegeu Maravall (1979) i Helal (2019).

⁵ L'acta completa es troba editada a Escartí (1998, 267-268).

l'honor. Potser, la història de la desgraciada Caterina va ser una mica més complexa. No ho sabem. El document aprofitava, almenys, per restaurar “socialment”, aquelles esmentades “túniques”. Gràcies al poder de l'escriptura, una vegada més, es fixava en la memòria col·lectiva -pública i, si calia, privada- un determinat discurs d'allò que s'havia esdevingut.

En definitiva, a aquest breu recorregut per diferents materials documentals de cronologia àmplia i de procedència diversa, encara hauríem d'afegir els testimonis que, dins l'àmbit de la ficció més o menys alterada per la voluntat de l'autor, provenen de la literatura. I només aportarem, ara, uns exemples que trobem en relats de Joan Timoneda i que mostren actituds masculines davant l'adulteri -un tema clarament relacionat amb el de l'honor ara tractat-, i que en part ja vàrem comentar en alguna altre lloc, en relació amb la imatge de la dona a través de la literatura del renaixement (Escartí 2012). Així, seguint una llegenda que és coneguda en la nostra literatura des d'antic –i recollida al *Curial e Güelfa* (Ferrando)-, Timoneda ens ofereix una versió del fals adulteri de la “duquesa de la Rosa” –a la *Patraña séptima* (Timoneda, 161-170)-, a la qual, només per una sospita d'infidelitat, es dictamina que el seu marit “la mandaría quemar” (Timoneda, 165), per “falsa enemiga y adúltera malvada” (Timoneda, 164). La qüestió de l'adulteri torna a aparèixer en la *Patraña octava*, on una “reina y un enano, medio monstruo, estaban retozando, pasando sus amorosos efectos” (Timoneda, 174). A més, sen'ns diu que “el enano y la reina no dejaban de celebrar los cuernos reales” (Timoneda, 1986: 175). Aquest relat és especialment misògin: la fidelitat de les dones és febla i “las más d'ellas son vencidas con el interesse” –vol dir: interés econòmic. Ho descobreixen els protagonistes, que han estat enganyats per les respectives esposes i diuen “probemos nuestra ventura por diversas provincias y veremos si está sólo el daño en nuestras mujeres o en el sexo femenino” (Timoneda, 176). Segons l'autor, la conclusió és molt evident: per molts ulls que els homes tinguen, no en són suficients per “guardar a media mujer” (Timoneda, 178). Un argument pròxim trobem a la *Patraña décima*. Ací, una dona casada és temptada per un “gentil hombre”, al més pur estil trobadoresc; i es veu, també, “importunda” per la veïna, que és l'esposa d'un barber i que fa d'alcajota. Amb aquesta situació, abans i tot de cometre l'adulteri, per la sola sospita del marit ja serà maltractada físicament i verbalment: “de puro enojo apechugó con ella y la ató en un pilar que había en medio de la casa, con las manos atrás, y dejola allí, diciendo: -¡Esa será tu cama sahumada, bellaca, traidora, y ahí dormirás esta noche!” (Timoneda, 190) Però la senyora aquella és auxiliada per la veïna, que, desitjosa de guanyar el premi ofert per l'enamorat de la maltractada, aconseguix soltar-la i ocupar-ne el seu lloc. El marit, en la foscor, pregunta a la suposada esposa seua nugada, si “dormís o veláis” i com aquesta no contesta –per no descobrir l'engany, per la veu- el marit, sense pensar-s'ho dues vegades, “tomó la navaja y acercándose a ella le cortó las narices” (Timoneda, 191). Si aquesta violència és sorprenent, no ho és molt menys el fet que Timoneda ens diga, tot seguit, com l'espòs, després d'haver comés aquella barbaritat “volvióse a acostar”, com si tal cosa (Timoneda, 191). En un altre cas d'un suposat adulteri –provocat per la discussió del marit amb un altre cavaller que ha afirmat que “muchas veces la mujer es buena por no tener quien la recueste” (Timoneda, 246)-, el marit, en el viatge de retorn a casa –i falsament assabentat de l'adulteri de l'esposa- “en su pensamieno de contino iba imaginando si en llegando mataría o no mataría a su mujer” (Timoneda, 247). Afortunadament per a aquella esposa “por el grande amor que le tenía determinó de no matalla, sino de hacer lo que adelante se dirá” (Timoneda, 247): abandonar-la cruelment i a traïció en una illa deserta, on curiosament “dejando el traje femenino, se vistió en hábitos de hombre para mejor defensión de su castidad” (Timoneda, 249). La possessió masculina sobre les dones,

exercida brutalment, era explicada i lloada sovint als textos de Timoneda i d'altres autors d'aquells segles. Formava part d'una ideologia que només a poc a poc va canviant.

En conclusió, i abans de passar a analitzar el cas que centra la nostra atenció, ara, podem afirmar que comptem amb exemples suficients, tant documentals com literaris, que -per desgràcia- ens fan veure la situació desfavorida i de víctimes que podien assolir les dones, per causa de la violència que els mascles van exercir sobre elles durant tot aquest llarg període.

2. Alzira, 1704: les veus del passat

La documentació que centra el nostre interès, ara mateix, és la *Informació ex officio* rebuda pel justícia d'Alzira, el 1704, i que conté la declaració d'una de les dones agredides i de sis homes que testifiquen per tal de corroborar i aportar dades sobre l'incident que va tenir lloc la nit del diumenge, 20 d'abril, d'aquell any.

Així, del dia 21 d'abril, Maria Ahuir, donzella i veïna d'Alzira, de 22 anys, iniciava l'expedient amb la descripció dels fets que li havien esdevingut: Joan López, "dit Peiró", i menor -no sabem si per l'edat o perquè al seu pare també li diuen igual i, així, el diferencien-, en companyia d'un altre jove que ella no reconeix, es presenta a casa de la jove, sobre les deu hores de la nit, i li diu que la mare d'aquella li vol parlar. Aquesta estratègia és usada per entrar tots dos agressors a la casa i, una vegada dins, descobrir la seua veritable intenció: "ell se havia de chitar ab ella, relant, y el altre ab la altra germana". Maria intentà defensar-se, en primer lloc "despedint-los (...) en bones paraules". Però els homes l'amenaçaren i, en resistir-se ella a la voluntat d'aquells, López "llansà mà al punyal y li pegà un colp en lo front y un altre en lo morro, dels quals quedà nafrada, y el morro travessat, de a hon ixqué molta efusió de sanch". López arrossegà la donzella, prenent-la d'un braç, per terra, fins a la porta d'una casa veïna -la de la casa de Pere Costa, que declararà també, i que es trobava situada a "uns vint-y-cinch pasos". Això hem de suposar que alertà el veïnat -pels crits de la dona i, potser, de la germana, que no declara ni en sabem res més d'ella- i en una finestra de la casa d'enfront d'on elles vivien, s'abocaren Josep València i Esperança Domingo, mare d'aquell. La violència de López, segons Maria, va ser encoratjada pel seu company, de qui no sabem el nom encara. Aquest li deia a López, mentre aquest colpejava la dona: "Acaba-la! Mata-la y ya n'i haurà una menys!" Sense cap dubte, la negativa de Maria a accedir als desitjos sexuals dels joves, fa que assoleisca categoria genèrica de l'actitud de tot el gènere femení. De manera molt més diferent, també ho havia dit el trobador Bernat de Ventadorn, al segle XII.⁶

Els següent testimoni, del 26 de maig, és de Julià Veles, espartenyer de 25 anys, veí de les agredides, que corrobora que tot aquell aldarull va ser "a cosa de les deu hores de la nit". Ell ja s'havia retirat a dormir, però va eixir a la finestra, pels crits, i va preguntar a la veïna, Esperança -que ara sabem que és viuda de Francesc Toro i mare de Josep València, de qui se'ns informa que és notari. Aquesta és qui li diu que "A eixes fadrines les han allisiades". Un detall interessant és que, per tal de ratificar qui li havia donat aquella informació, Veles assegura "haver conegut a la dita Esperansa a la claror de la lluna y per estar enfront ella d'ell". Més d'un mes després de l'incident, la notícia hauria corregut per Alzira, i aquest testimoni -com faran, després, els altres- ja ens indica que

⁶ Aquesta referència literària, òbviament, no té cap sentit en aquest lloc. Però és un indicatiu del menyspreu que, de segle, rebien les dones com a col·lectiu, quan una d'elles es negava a accedir als desitjos d'un home. Fons i tot en àmbits que se suposaven més cultes. Així, Ventadorn diu: "Pois ve c'una pro no m'en te / vas leis que m destrui e m confon, / todas las dopt'e las mescre, / car be sai c'atretals se son" (Riquer, 385).

l'endemà dels fets era públic i notori que els agressors eren l'esmentat Joan López, conegut com Peiró, i Joan Sifre "fadrins, llauradors de dita vila". Per tant, dos joves sense esposa que volien "eixecutar sos gusts y depravat intent". Els dos homes, a més, havien desaparegut d'Alzira des de l'endemà mateix.

El tercer testimoni és Pere Costa, sastre d'Alzira i de 52 anys d'edat. És veí de les germanes Ahuir i afirma que el diumenge dels fets, mentre ell es trobava "donant a menjar als cuchs" -és a dir, alimentat al ramat de cucs de seda, indústria ben habitual a la comarca de la Ribera en aquells anys-, escoltà "grans crits y llantos" i indica que "una veu" deia "Encara que em mate!". Això ho escoltà des de la finestra de sa casa, veïna a la de les dones. Després afegix una informació que no sabíem fins ara: "tocaren a la porta de Joan López". I novament "una veu" digué: "Son fill de vosté és el que ha vengut a ma cassà". D'on es desprèn que la casa dels López també era ben a prop: per tant, un dels agressors almenys era veí de les dones agredides. L'esmentat López -el pare- contestà: "Filleta, potser que sia altri". La relació de bon veïnatge queda palesa: *filleta* -anomena a Maria Ahuir. De seguida, Costa fa aparèixer en acció nous personatges: "Joan Baptiste Llaser, vicari temporal, mossén Vicent Preixach, mossén Leandro Preixach y mossén Damià", és a dir, part del clero de la parròquia que segurament passava per allà prop o que va ser alertat per la cridòria. Costa diu que "estos parlaven y consolaven a les persones que es queixaven a la mateixa porta de lo dit López". Les dones són reconegudes llavors per Costa, i quan van de tornada a sa casa, són preguntades per Josep València i Esperança Domingo. Ara apareix ja el nom del segon agressor: Joan Sifre. Esperança Domingo els digué, a més, que buscassen vi per guarir les ferides. I tot això declara haver-ho vist Costa per la llum que projectava la lluna, aquella nit. Per acabar, s'incideix en el fet que, el dilluns següent, ja era fama pública que els dos joves Joans havien estat els responsables de l'agressió.

Encara aquell mateix dia declararan dos veïns més: Andreu Hernández, espartenyer d'uns 40 anys, i Carles Garcia, carnisser de 32 anys, tots dos habitants d'Alzira. Del primer ens interessa destacar com declara que va escoltar unes veus "llastimoses" de les donzelles, que deien "Encara que em maten! Encara que em maten!", per resistir-se a l'abús dels joves. Però Hernández -per alguna raó que no explica-, "pareixent-li que no seria tan grave y que no pogué comprendre altres paraules", es va retirar. Segurament ja dormia, quan començaren els crits, o, si més no, es trobava a la cambra on solia fer-ho, com indica en la seua relació. Ara bé: l'endemà, quan Maria Ahuir "anà per foch a la casa de ell (...) vent-la que tenia la cara nafrada y embenada, y la mà unflada" li va preguntar què li passava i la jove li ho va referir tot. Novament acaba Hernández explicant que des del mateix dilluns, ja tothom sabia a Alzira qui havien estat els qui havien perpetrat aquell assalt a les germanes i que, com els altres testimonis havien dit, als dos joves se'ls tenia per desapareguts. Pel que fa a Carles Garcia, aquest no sembla que presenciàs o pogués escoltar l'incident, sinó que la seua declaració es limita a dir que ell sap -pel que es diu públicament- que les germanes Ahuir han estat atacades per Joan López i Joan Sifre, els quals "intentaren voler-les conèixer carnalment y estes se negaren y resistiren". Des d'aquell dia, res no es sabia dels agressors.

Finalment, el dia 27 de maig, encara s'adjuntaran dues declaracions més. Els testimonis seran Ignasi Domingo, de 50 anys i sucrer d'ofici, i Jaume Mora, llaurador, de 29 anys, tots dos d'Alzira també. El primer indica que l'endemà de l'agressió, quan anà Miquel Masseres, lloctinent major del justícia, a "rebre acte de nafres" a Maria Ahuir, aquesta el visità -al dit Domingo- i aquell, "mogut de pietat", diu que "curà ad aquella una contusió y nafra que tenia en lo front y una altra en lo morro de dalt, y aplicà-li un poch de oli de pèrico en aquelles". També assenyala altres ferides i, encara, que va veure eixir a Antoni Espanya, cirurgià, de la casa d'Ahuir. Aquest va ser qui el

va informar del que havia passat la nit d'abans. El relat de Jaume Mora, per últim, ens informa igualment de les ferides de Maria i indica breument la resta dels detalls, sense aportar cap novetat al que ja sabem.

Fins ací arriben les declaracions conservades en aquest quadern que es va formar per recollir-les. De les dues dones agredides que defensaren la seua integritat física davant els intents d'abús sexual i violació que pretenien els dos joves Joans, només una, Maria Ahuir, va ser ferida físicament i segurament per això és l'única que declara i denuncia el fet. La xarxa de veïns del mateix carrer on vivien les dones, es va assabentar -almenys alguns d'ells- i també declararen el que havien vist o escoltat, corroborant el testimoni de Maria, que obri la col·lecció de relats en què, com es pot comprovar en una lectura acurada i completa dels textos, si bé les dades fonamentals sembla que van repetint-se, no deixa de captar l'atenció del lector els detalls de vegades quasi imperceptibles que confereixen a aquest desgraciat incident matisos ben rics pel que fa a la llengua emprada,⁷ la informació sobre la vida quotidiana d'Alzira en 1704 i on, per cert, sembla que ningú dona cap dada sobre la Guerra de Successió en què el País Valencià es trobava llavors immers.

Maria Ahuir i Tomasa Ahuir varen ser brutalment colpejades i la defensa acarnissada que varen fer davant dos homes -almenys un d'ells devia ser-los veí i conegut, potser, des de la infantesa-, les va salvar, per fortuna, de partir una violació i qui sap si algun dany pitjor.

3. Edició del procés

Informació ex officio rebuda per Batiste Zarcos, ciutadà, justícia en lo civil y criminal de la present vila de Alzira, aconsellat del doctor Vicent Anglés de Astíria, son ordinari assessor.

{ Die XXI aprilis, anno a Nativitate Domini MDCCIII }

Maria Ahuir, doncella, de la present vila de Alzira habitadriu, de edad que dix ser de vint-y-dos anys poch més o menys, relant y testimoni, etc., la qual jura a nostre senyor Déu, etc., dir veritat, etc.

Interrogada, etc.

E dix que lo que sab e pot dir ella, relant y testimoni, és que en lo dia de ahir, contant vint dels corrents, a cosa de les deu hores de la nit, poch més o menys, anà a la cassa de ella, relant, que la té situada en la present vila, en lo carrer que va al Real, y tocà a la porta de aquella, un home que en la veu conegué que era Juan López, menor, y responnent-li que què volia, li digué aquell que obrira, que sa mare la cridava per a dar-li fahena. Y havent ubert la porta, entrà aquell dins dita cassa, ab dita cautela, acompanyant de un altre home; y sent dins dita cassa, dient ella, relant, què era lo que buscaven y volien, respongué lo dit López que sa mare no la demanava, / que lo que volien era que ell se havia de chitar ab ella, relant, y el altre ab la altra germana. Y despedint-los ella, relant, en bones paraules, lo dit López persuadint-la a son mal intent, vent que no ho podia conseguir, comensà a amenasar-la, en companyia de l'altre que allí estava, y li digué que si de bé a bé no volien, per forsa els ho farien fer. Y resistint-se a tot açò, ella, relant, lo dit López llansà mà al punyal y li pegà un colp en lo front y un altre en lo morro, dels quals quedà nafrada, y el morro travessat, de a hon ixqué molta efusió de

⁷ En són bastants, els estudis que s'han ocupat de treballar la documentació processal des de l'òptica de la riquesa lingüística que contenen o, també, des de la informació que aporten per tal de conèixer la vida quotidiana. Citarem ací, només, a tall d'exemple, els de Furió (1983), Fresquet (1997), Barberà (2019a, 2019b, 2021a, 2021b), Casanova (2021) i Terol (2021).

sanch. Y prenint-la de la mà, y tirant-la y arrastrant-la, la tragué de dita sa cassa y la portà, arrastrant-la ab forsa y violència, fins enfront la porta de la cassa de Pere Costa, que està en lo mateix carrer de ella, relant, apartada com a cosa de uns vint-y-cinch passos, poch més o menys, de la cassa de ella, relant. Y als crits que donà y cridà, pogué veure que ixqué Juseph València y Esperança Domingo, sa mare, a saber que què tenia. Y encontinent que passà lo que té referit, lo dit López la deixà y pegà a fochir, fent lo mateix el companyero que portava, después de haver-li pegat los colps que té referits. Y ohý que digué al dit López: “Acaba-la! Mata-la y ya n’i haurà una menys!”.

Tot lo qual dix saber per haver-ho vist, ohit dites paraules y haver succehit en lo modo que té referit y haver conegut y vist al dit Juan López y tenir-lo / tractat y comunicat en altes ocasions y, encara que al dit companyero no pogué conéixer, y per trobar-se en dita aflicció y contratemp, no advertí en lo modo de aquell, ni que si el vera el coneixeria, y pogué al dit López veure y conéixer en ell, a la llum de un cresol que havia encés en la entrada de dita cassa. E açò és, etc.

Fuit sibi lectum, etc. Iniunctum, etc.

Joseph Gomes (+) Juan Arnau

{ Die XXVI maii, anno a Nativitate Domini MDCCIII }

Julià Veles, espardenyer, de la present vila de Alzira habitador, de edat que dix ser de vint-y-cinch anys poch més o menys, testimoni, etc. El qual jura a nostre senyor Déu, etc., dir veritat, etc.

Interrogat, etc.

E dix que lo que sab e pot dir ell, testimoni, és que és recordant que en el dia de dumenge, contants vint de abril pròxim passat, a cosa de les deu hores de la nit, y al temps que ya ell, testimoni, se havia chitat, ohý uns clamors y veus en lo carrer que es va al Real y a casa el batle de dita vila, y obrint la finestra de dita cassa, a hon habita ell, testimoni, que està situada en lo mateix carrer de hon té la cassa el dit batle, y advertint de qui eren les veus y clamors que havia oït, y si havia succehit alguna / desgràcia, veu també ell, testimoni, que Esperansa Domingo, viuda de Francisco Toro y mare de Juseph València, notari, estava a la finestra que cau enfront de la de ell, testimoni, y preguntant-li què era lo que havia succehit, li respongué aquella: “A eixes fadrines, que les han allisiades”. Y posant tot cuydado ell, testimoni, qui eren dites fadrines, ohý que Maria Ahuir y Thomasa Ahuir, germanes, se estaven queixant, y que deyen que Juan López, dit Peiró, fadrí, y un altre fadrí⁸ havien anat a la cassa de dites Ahuirs, germanes, que la tenen baix dels quartos de la cassa de dita Esperansa, y, solisitant-les per a tenir actes il·lícits ab aquelles, perquè se havien resistit y negat a lo que aquells volien, lo dit Juan López, dit Peiró, gafà a la dita Maria Ahuir y la tragué de cassa. Y la havia tirada un bach, perquè volia contar a sa mare lo que li havia passat. Y después de haver oït estes y semblants paraules, així de la dita Esperansa com de dites fadrines, es retirà ell, testimoni. Lo que dix saber per haver ohit les paraules que té referides y haver conegut a la dita Esperansa a la claror de la lluna y per estar enfront ella de ell, testimoni; y a les dites fadrines en lo modo de parlar y en la veu, per tenir-les tractades y oïdes en altres / ocasions y ser vehines de ell, dit testimoni.

Y en lo altre dia següent, ohý dir públicament en la present, y tala fonch, és estada y és, des de entonces ensà, la veu y fama pública en aquella, és que en la dita nit de

⁸ Segueix: *haurien*. Segurament l’escrivà va percebre que no era correcte i va escriure “havien”, que és el que deixem, ara.

dumenge, a cosa de les deu hores, Juan Lopes, dit Peiró, y Juan Sifre, fadrins, llauradors de dita vila, ab poch temor de Déu anaren a la cassa de les dites Auhirs, germanes, y solisitant-les per a què convinguesen en deixar-los chitar ab elles y eixecutar sos gusts y depravat intent, negant-se y resistint-se aquelles, lo dit Joan López, en companyia de Sifre, pegà y nafrà a la dita Maria Auhir y la prengué de la mà y ab forsa y violència la tragué de dins sa cassa, arrastrant-la, quedant aquella en la mà unflada y un trench en lo front y un tall en lo morro, per rahó y causa de voler-les forsar y negar-se aquelles a dit acte il·lícit. Los quals Juan López y Juan Sifre, des de entonces ensà, no han paregut més ni han dat còpia de si, ausentant-se de dita vila per rahó de dites nafres y delictes. Lo qual així mateix havia oït dir públicament ell, testimoni, y és públich y notori, pública veu y fama en dita vila. E açò és etc.

Fuit sibi lectum, etc. Iniunctum, etc.

Joseph Gomes (+) Juan Arnau

{ *Dicto die* }

Pere Costa, major de dies, sastre, de la present vila de Alzira habitador, de edat que dix ser de cinquanta-y-dos anys, poch més o menys, testimoni, etc. El qual jura a nostre senyor Déu, etc., dir veritat, etc.

Interrogat, etc.

E dix que lo que sab e pot dir és que estant ell, testimoni, donant a menchar als cuchs, en lo dia de dumenge, que es contaven vint dies del mes de abril pròxim pasat, a cosa de poch més de les deu hores de la nit, en la sua cassa, que la té en lo carrer que es va al Real, y prop de la casa a hon vihuen Maria y Thomassa Auhir, germanes, fadrines, y ohí uns grans crits y llantos en lo carrer y, eixint a una finestra, ohí y compregué que digué una veu: “Encara que em mate!” Y atnent lo que podia ser, ohí també que tocaren a la porta de Juan López, y una veu que deya: “Son fill de vosté és⁹ el que ha vengut a ma cassa”. Y ohí que de dins cassa lo dit López li respongueren: “Filleta, potser que sia altri”. Y encontinent ohí també que el doctor Juan Baptiste Llàser, vicari temporal, mossén Vicent Preixach, mossén Leandro Preixach y mossén Damià, com que estos parlaven y consolaven a les persones que es / queixaven a la mateixa porta de lo dit López. Y advertí y veu que eren, les que es queixaven, Maria y Thomassa Auhir, germanes, y que se n’anaven devés sa cassa; y pararen a la porta de aquelles, llamentant-se del mal que les havien aparellades y maltratades; y a este temps veu també que Juseph València, notari, y Esperansa Domingo, sa mare, estaven en la finestra que ve a caure sobre la mateixa cassa a hon habiten aquelles y, demanant-los què els havia succehit, ohí que respongueren y digueren que Juan López, dit Peiró, y Juan Sifre, fadrins, havien anat a la cassa de aquelles y les havien solisidades per a fer sos gusts, y perquè se havien negat y resistit, lo dit López, en companyia del dit Sifre, aferrà a la dita Maria Auhir de la mà y ab forsa y violència la tragué de cassa, arrastrant-la, y la havia nafrada. Y ohí també, pasades estes y altres rahons, que la dita Esperansa els digué que buscassen vi per a curar-se. Y encontinent ell, testimoni, es retirà, passat lo que té referit. Tot lo qual dix saber per haver-ho vist del modo que té dit, en la claror de la lluna que feya, y haver succehit enfront y encontorn de sa / cassa, y havent oït les paraules que té referides y haver conegut en la veu y modo de parlar a tots los que té referits y vist a les dites fadrines com pasaven per enfront la cassa de ell, testimoni, y se n’anaven devés sa cassa.

⁹ Segueix, ratllat: *que*

Y en lo altre dia de dilluns, ohý dir, ell, testimoni, públicament, en la dita vila, y tala fonch, és estada y és, des de entonces ensà, la veu y fama pública en aquella, que lo dit Juan López, fadrí, acompanyat de Juan Sifre, també fadrí, anaren a la cassa de dites Maria y Thomasa Ahuir, germanes, que la tenen en lo carrer de ell, testimoni, y que en aquella lo dit Juan López la nafrà en la cara y maltratà en la mà y ab forsa y violència la tragué arrastrant de sa cassa, per rahó y causa que les volgueren forsar y violentar en fer sos gusts de aquelles y tenir actes il·lícits, y es negaren y resistiren a lo que aquells intentaven y solisitaven, los quals López y Sifre, des de entonces ensà, no han paregut més ni donat còpia de si, ausentant-se de dita vila per dits delictes y ferides, lo que així mateix ha oït dir públicament y és públich y notori, pública veu y fama en dita vila. E açò, etc.

Fuit sibi lectum, etc. Iniunctum etc.

Pere Costa (signat). /

{ *Dicto die* }

Andreu Hernández, espartenyer de la present vila de Alzira, de edat que dix ser de quaranta anys, poch més o menys, testimoni, etc., el qual jura a nostre senyor Déu, etc., dir veritat, etc.

Interrogat, etc.

E dix que lo que ell, testimoni, pot dir, és que és recordant que en lo dia de dumenge, contants vint dies del mes de abril pròxim passat, a poch més o menys de les (*sic*) hores de la nit, ohý de la sua cassa y aposento a hon dorm, que està en lo carrer que es va al Real, y a hon viuen y habiten Maria y Thomassa Ahuir, fadrines, uns grans clamors y veus llastimoses, y que deyen: “Encara que em maten! Encara que em maten!” Y pareixent-li que no seria tan grave y que no pogué comprendre altres paraules, se estigué ell, testimoni, retirat.

Y en los altres dies de dilluns o dimats següents, és recordant que la dita Maria Ahuir anà per foch a la cassa de ell, testimoni, y vent-la que tenia la cara nafrada y embenada, y la mà unflada, li demanà que què havia tengut y què era allò. Y aquella li referí com la dita nit de diumenge / havia anat a la cassa de ella, dita Maria, Juan López, dit Peiró, fill de Juan, acompanyat de altri fadrí que no coneixia y, sent en aquella, la maltrataren del modo que estava. Y cregué y tingué per cert ell, testimoni, que seria així veritat, per lo que aquella li digué y ohý la dita nit de dumenge, ell, testimoni, que es queixaven, y digueren “Encara que em maten!”.

Y des de el altre dia fins al present, ha oït dir públicament ell, testimoni, y tala fonch, és estada y és la veu y fama pública en la present vila, que qui nafrà y maltratà en la mà y en la cara a la dita Maria Ahuir, fadrina, fonch lo dit Juan López, acompanyat de Juan Sifre, fadrins, traent-la y arrastrant-la de la sua cassa ab forsa y violència y aporrechant-la en aquella, y que la causa fonch perquè estos anaren a solisitar a la dita Maria Ahuir y Thomassa Ahuir, germanes, fadrines, y voler-les conèixer carnalment. Y dites Ahuirs se negaren y resistiren en lo que aquells demanaven y volien eixecutar. Los quals, des de entonces ensà, no han paregut més ni donat còpia de si, ausentant-se de dita vila per rahó de dits delictes y ferides, lo que així mateix ha oït dir / públicament y és públich y notori, pública veu y fama en dita vila. E açò, etc.

Fuit sibi lectum, etc. Iniunctum etc.

Andrés Hernandez (signat).

{ Dicto die }

Carlos Garcia, carnicer, de la present vila de Alzira habitador, de edat que dix ser de trenta-y-dos anys, poch més o menys, testimoni, etc. el qual jura a nostre senyor Déu, etc., dir veritat, etc.

Interrogat, etc.

E dix que en lo altre dia de dumenge, contants vint-y-hu del mes de abril pròxim passat, ohý dir públicament ell, testimoni, y tala fonch, és estada y és la veu y fama pública en la present vila, que Juan López, dit Peiró, acompanyat de altri fadrí, anaren a la cassa de Maria y Thomassa Ahuir, fadrines, en la nit de dumenge, contants vint del dit mes de abril, y en aquella, lo dit López nafrà en la cara y en la mà a la dita Maria Ahuir, y ab forsa y violència la tragué de aquella, arrastrant, al carrer, y que la causa fonch perquè los dits López y companyero solisitaren a les dites Maria y Thomassa Ahuir e intentaren voler-les conéixer carnalment y estes se negaren / y resistiren a lo que aquells pretenien, lo qual Juan López des de entones ensà ho ha paregut més ni ha donat còpia de si, ausentant-se de dita vila per rahó y causa de dits delictes y ferides, lo que així mateix ha oït dir públicament y és públich y notori, pública veu y fama en la dita vila. E açò etc.

Fuit sibi lectum, etc. Iniunctum etc.

Juan Arnau (+) Hernando Lorenço Sendres

{ Die XXVII maii, anno a Nativitate Domini MDCCIII }

Ignàcio Domingo, sucrer, de la present vila de Alzira habitador, de edat que dix ser de cinquanta anys, poch més o menys, testimoni, etc., el qual jura a nostre senyor Déu, etc., dir veritat, etc.

Interrogat etc.

E dix que és recordant que en lo mateix dia que anà Miquel Maseres, siutadà, loctinent major del justícia, a la cassa de Maria y Thomassa Ahuir, germanes, que la tenen en la present vila, en lo carrer que està al Real, que fonch dilluns, contants vint-y-hu del mes de abril pròxim passat, per a rebre acte de nafres fetes a la dita Maria Ahuir en la nit antecedent, per lo matí passà la dita Maria Ahuir a la cassa de ell, testimoni, y vent-la tan / maltratada en la cara y mà, mogut de pietat ell, testimoni, curà ad aquella una contusió y nafra que tenia en lo front y una altra en lo morro de dalt, y li aplicà un poch de oli de pèrico en aquelles; y veu així mateix que tenia una mà molt unflada y maltratada; y que Antoni Espanya, cirujà, ixqué de la cassa de aquelles, de curar-li la dita mà, en lo mateix matí, y, demanant-li qui la havia tan mal aparellada, li digué la dita Maria Ahuir que la nit avans un fill de Juan López, dit Peiró, en companyia de un altre fadrí, anaren a la cassa de aquella y, volent forsar-la a ella y a sa germana Thomassa Ahuir, y conéixer-les carnalment, perquè es negaren y resistiren, lo dit Peiró, en companyia de l'altre, la nafrà y ferí y maltratà del modo que la veyà; y la tragué arrastrant de sa cassa per dit carrer, ab forsa y violència, fins tant que, no podent més, la deixà y pegaren a fochir. Lo que dix saber per haver vist lo que té referit y oït a la dita Maria Ahuir lo que té dit y conéixer a les dos germanes per ser vehines de vista, tracte y comunicació. E açò és, etc.

Fuit sibi lectum, etc. Iniunctum etc.

Ynàsio Domingo (signat) /

{ Dicto die }

Jaume Mora, llaurador, de la present vila de Alzira habitador, de edad que dix ser de vint-y-nou anys, poch més o menys, testimoni etc. el qual jura a nostre senyor Déu, etc., dir veritat, etc.¹⁰

Interrogat, etc.

E dix que lo que sab e pot dir és que és recordant com en lo dia de dilluns per lo matí, contants vint-y-hu de abril pròxim passat, que fonch en lo mateix dia que es rebé el acte de nafres que Maria Ahuir tenia, veu ell, testimoni, com dita Maria Ahuir tenia una contusió y nafra en lo front y un tall en lo morro de dalt, y una mà contussa y molt unflada. Lo que dix saber per haver-ho així vist y conèixer a la dita Maria Ahuir de tracte, vista y comunicació, per ocasió de ser vehina de la cassa de ell, testimoni.

Y encontinent ohí dir públicament a la gent, y tala fonch, és estada y és la veu y fama pública en la present vila, que qui maltratà y nafrà de dites ferides a la dita Maria Ahuir fonch y ha estat Juan López, dit Peiró, fadrí, acompanyat de altre fadrí que no sab ni ha oït dir el nom de aquell; y que la causal fonch perquè lo dit Juan López y el altre fadrí que lo acompanyava / anaren a la cassa de la dita Maria Ahuir y Thomassa Ahuir, germanes, que la tenen en lo carrer que es va al Real, y, sent en aquella, les volgueren conèixer carnalment y aquelles se negaren y resistiren a dit acte il·lícit. Lo qual Juan López, des de entonces ensà, no ha paregut més ni ha donat còpia de si, ausentant-se de dita vila per rahó y causa de dits delictes y ferides. Lo que així mateix ha oït dir públicament y és públich y notori, pública veu y fama en la dita vila. E açò, etc.

Fuit sibi lectum, etc. Iniunctum etc.

Juan Monroig, menor (+) Juan Arnau

¹⁰ Segueix, ratllat: *interrogat*.

Bibliografia

- Aierdi, Joaquim. *Dietari. Notícies de València i son regne, de 1661 a 1664 i de 1667 a 1679*, a cura de Vicent J. Escartí. Barcelona: Barcino, 1999.
- Barberà i Ibiza, Joan. *El català de la Ribera del Xúquer als tombants del segle XVI (1570-1599). Edició i estudi lingüístic d'onze processos criminals* (Tesi doctoral), València: Universitat de València, 2919a.
- . "Un flequer bandejat: edició i estudi lingüístic d'un procés criminal valencià de l'any 1578." *Revista de Filologia Románica* 36 (2019b): 9-32.
- . "Infidelitats i mort en la Ribera del Xúquer. L'assassinat d'Isabet Vázquez." En Vicent J. Escartí & Rafael Roca eds. *Identitats i violències. Documentació i literatura*. Catarroja-Barcelona: Afers, 2021a. 89-114.
- . "La mort d'Andreu Torres: un assassinat en l'Algemesi de 1599." *Studia Iberica et Americana* 8 (2021b): 61-80.
- Casanova, Emili. "Coexistència de sincronies lingüístiques en un procés criminal de 1570 a Ontinyent." En Vicent J. Escartí & Rafael Roca eds. *Identitats i violències. Documentació i literatura*. Catarroja-Barcelona: Afers, 2021. 89-114.
- Compagna, Anna Maria. "Carlo Gesualdo, principe di Venosa: Le camarriere, l'amante e la strega, voci di dentro e identità vedate." En Vicent J. Escartí ed. *Biografies invisibles / Invisible Biographies*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 2021. 171-182.
- Escartí, Vicent Josep. *Memòria privada. Literatura memorialística valenciana dels segles XV al XVIII*. València: 3 i 4. 1998.
- . "Qüestió d'honor". *El País. Quadern*, 25-11-1999.
- . "Un cert sadisme avant la lettre". *El País. Quadern*, 17-02-2000.
- . "Aportació a la imatge de la dona en la literatura valenciana del segle XVI." En Ricard Bellveser coord. *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el renaixement*. 2 vols. València: Institució Alfons el magnànim, vol. I, 2012. 429-459.
- Ferrando, Antoni. "Els desenvolupaments quatrecentistes de la llegenda de l'emperadriu d'Alemanya, amb atenció especial a *Phlipertus et Eugenia* i al *Curial e Güelfa*." En Germà Colón, Tomàs Martínez & Mª Pilar Perea eds. *La cultura catalana en projecció de futur*. Castelló de la Plana: Fundació Germà Colón, 2004. 75-88.
- Fresquet Fayos, Rafael. *Vint processos criminals d'Albalat de la Ribera*. Albalat de la Ribera: Ajuntament d'Albalat de la Ribera, 1997.
- Furió, Miquel. "Un procés judicial del segle XVI, font per a l'estudi del català als inicis de la Decadència." *Quaderns de Sueca* IV (1983): 109-128.
- Helal Saleem, Qasem M. "El concepto de Honor en la literatura española de los siglos XVI-XVII." *Iraqi Journal of Science* 11 (2019): 604-622.
- Llinares, Àlex. "Una aproximació microhistòrica a la bigàmia femenina en el Regne de València." *Scripta* 13 (2019): 159-174.
- Lorenzo Cadarso, Pedro Luis. "Los malos tratos a las mujeres en Castilla en el siglo XVII." *Cuadernos de Investigación Histórica* 15 (1989): 119-136.
- Maravall, José Antonio. *Poder, honor y élites en el siglo XVII*. Madrid: Siglo Veintiuno, 1979.
- Roca, Rafael. "Violence against women in Pere Joan Porcar's *Dietari*." En Vicent J. Escartí ed. *Biografies invisibles / Invisible Biographies*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 2021a. 57-72.
- . "Violència contra les dones al dietari d'Aierdi (segle XVII)." En Vicent J. Escartí ed. *Vides marginals i documentació*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2021b. 189-208.
- Riquer, Martí de. *Los trovadores*. Barcelona: Ariel, 2011.

- Terol, Vicent. "Els avatars amorosos de Jerònima Verdejo." *Studia Iberica et Americana* 8 (2021): 95-110.
- Timoneda, Joan. *El patrañuelo*. Ed. a cura de J. Romera Castillo. Madrid: Cátedra, 1986.